

DARIUSZ PRUCNAL
Lublin

STAN BADAŃ NAD SZPITALNICTWEM W PRZEDROZBIOROWEJ POLSCE

Zagadnienie szpitalnictwa w Polsce przedrozbiorowej łączy się nierozdzielnie z problematyką opieki nad ludźmi ubogimi, w szerokim rozumieniu tego słowa. Statystyczny wyznacznik ubóstwa nadal stanowi przedmiot ustawicznych kontrowersji. Wynika to poniekąd z ogólnikowości samego terminu, który może obejmować poza kalekami, sierotami czy podrzutkami, także spauperyzowanych członków różnych warstw społecznych, znaczną część pracowników najemnych (szczególnie chorych) aż po margines społeczny.

Zasadnicze znaczenie w zmianach roli szpitali miały przemiany mentalności wobec zjawiska ubóstwa, któremu obszerny szkic poświęcił Bronisław Geremek¹. Warto odnotować przeprowadzoną przez tego autora analizę twórczości Andrzeja Frycza Modrzewskiego stanowiącej przykład recepcji na grunt polski poglądów zachodnioeuropejskich². O tendencji do ograniczania zasięgu udzielania pomocy, prób zwalczania żebractwa oraz wykorzystania ubogich jako siły roboczej w więzieniach-domach pracy przymusowej pisano na przykładzie Warszawy i Gdańska³. Wiązało się to z przemianami stosunku człowieka do wykonywania pracy⁴.

¹ *Litość i szubienica. Dzieje nędzy i miłosierdzia*, Warszawa 1989; H. M a r k i e w i c z o w a, *Ewolucja działalności opiekuńczej w XVIII i XIX wieku*, „Problemy Opiekuńczo-Wychowawcze”, 36(1996), z. 4, s. 40-42; z. 6, s. 36-40.

² B. G e r e m e k, *Frycza Modrzewskiego program opieki nad ubogimi i europejskie spory wokół pauperyzmu w XVI w.*, w: *Polska w świecie. Szkice z dziejów kultury polskiej*, red. J. Dowiat, Warszawa 1972, s. 207-225.

³ J. R a f a c z, *Dom pracy przymusowej u schyłku istnienia Rzeczypospolitej*, „Przegląd Historyczny”, 30(1932), z. 1, s. 46-57; M. B o g u c k a, *Dom pracy przymusowej w Gdańsku w XVII wieku*, „Kwartalnik Historii Kultury Materialnej”, 34(1986), z. 2, s. 265-269 (dalej cyt.: KHKM); D. K a c z o r, *Dom Poprawy (Zuchthaus) w Gdańsku w XVII-XVIII w.*, „Rocznik Gdański”, 56(1996), z. 1, s. 43-63.

⁴ W. K o r c z, *Problem pracy a miejsce człowieka w społeczeństwie. Poglądy na pracę w polskim Oświeceniu*, Warszawa 1983.

W stosunku do innych form działalności dobroczynnej szpitalnictwo na ziemiach polskich jest względnie dobrze opracowane⁵. Badania nad szpitalnictwem były i są podejmowane częściej niż nieliczne i pionierskie prace poświęcone działalności charytatywnej prowadzonej przez poszczególne instytucje⁶, bractwa⁷ i stowarzyszenia⁸ czy też osoby prywatne⁹.

Początkowo dziejami szpitali zajmowali się przede wszystkim lekarze, niewielu natomiast zawodowych historyków. Odbijało się to na metodzie i wynikach przeprowadzanych badań. Najczęściej z powodu nieznajomości warsztatu historycznego zagadnienie opracowywano bardzo powierzchownie¹⁰. O szpitalach wspomniano najczęściej przy omawianiu stosunków sanitarno-zdrowotnych, czyli obok wykształcenia i liczby lekarzy czy aptekarzy,

⁵ Zob. E. B a l c e r z a k, *Szpitalnictwo w dawnej Polsce. Sesja naukowa w Instytucie Archeologii i Etnologii PAN*, Warszawa 30 maja-1 czerwca 1994, KHKM, 93(1995), z. 1, s. 169-172. Pewną nadreprezentację powoduje cykl wydawniczy, publikacja licznych artykułów przed ukazaniem się w druku pełnego wydania dzieła (M. Surdacki, Z. Kropidłowski), a szczególnie ukazywanie się bardzo wielu drobnych, często wtórnych artykułów nie spełniających wymogów rzetelnej pracy historycznej. Wynika to poniekąd z odmiennych metod badawczych stosowanych przez badaczy poszczególnych dziedzin, szczególnie historyków medycyny. Z tego powodu istnieje stosunkowo niewiele prac dotyczących szpitalnictwa o znacznym ciężarze gatunkowym.

⁶ W. F r o c h, *Opieka nad sierotami i żakami ze strony lubelskiej Rady Miejskiej w XVI wieku*, „Przegląd Historyczno-Oświatowy”, 21(1978), nr 2, s. 153-165; por. A. K a r p i Ń s k i, *Biedota miejska wobec zaraz i klęsk żywiołowych w Warszawie w latach 1526-1655*, „Rocznik Warszawski”, 16(1981), s. 81-121.

⁷ K. G u m o l, *Struktura społeczna i działalność charytatywna krakowskich bractw akademickich w XVII/XVIII w.*, „Studia Teologiczno-Historyczne Śląska Opolskiego”, 5(1976), s. 161-165; M. S k u l i m o w s k i, *Zarys rozwoju szpitalnictwa akademickiego w Krakowie*, „Szpitalnictwo Polskie”, 8(1964), z. 1, s. 7-11 (dalej cyt.: SP).

⁸ W. P y r e k, *Działalność społeczna cechów wrocławskich w drugiej połowie XVIII wieku*, „Acta Universitatis Wratislaviensis. Historia”, 27(1976), s. 173-185; Z. K r o p i d ł o w s k i, *Realizacja miłosierdzia chrześcijańskiego w działalności kas samopomocowych cechów gdańskich (XVI-XVIII w.)*, „Studia Gdańskie”, 8(1992), s. 127-149.

⁹ H. S a m s o n o w i c z, *Mieszkańska dobroczynność prywatna w Polsce późnego średniowiecza*, w: *Cultus et cognitio. Studia z dziejów średniowiecznej kultury*, red. S. K. Kuczyński, Warszawa 1976, s. 505-511.

¹⁰ Szczególnie wiele artykułów na temat szpitalnictwa zamieszczają czasopisma „Szpitalnictwo Polskie” i „Archiwum Historii i Filozofii Medycyny” stąd też na ich łamach występują wskazówki metodologiczne i formalne: np. Z. P o d g ó r s k a – K l a w e, *Kilka uwag o warsztacie historyka medycyny*, „Archiwum Historii i Filozofii Medycyny”, 44(1981), z. 1, s. 93-98 (dalej cyt.: AHFM) czy T. O s t r o w s k a, *O technice pisarskiej prac historycznomedycznych stów kilka*; AHFM, 48(1985), z. 4, s. 539-548. Przykład stanowi artykuł A. Zahorskiego, *Rys historyczny położnictwa w Szpitalu św. Ducha w Krakowie* („Przegląd Lekarski”, 19(1963), s. 21-26, 197-202), gdzie źle zinterpretowano źródła. Zob.

higieny i metod leczenia¹¹. Obecnie pomimo zbliżenia metod badawczych efekty prac historyków medycyny nad historią szpitalnictwa nadal odbiegają od wyników uzyskiwanych przez historyków.

Bardzo ogólne informacje zawarte są w opracowaniach dotyczących medycyny, chorób czy dziejów szpitalnictwa¹². Podstawowe informacje na temat dziejów poszczególnych szpitali w Polsce przynoszą hasła w encyklopediach kościelnych¹³ oraz artykuły *Słownika geograficznego* pod redakcją B. Chlebowskiego.

Próby zarysowania dziejów opieki społecznej i rozwoju jej zasad podjęli Józef Pelczar i Franciszek Śmidoda¹⁴. Szczególnie cenne ustalenia przyniosła analiza prawodawstwa kościelnego odnoszącego się do szpitalnictwa¹⁵, a następnie prawnych regulacji dotyczących innych form działalności

choćby *XII Krajowy Zjazd Polskiego Towarzystwa Historii Medycyny. Streszczenia referatów i komunikatów. 14-16 września 1979*, oprac. S. Wojtkowiak, Łódź [b.r.w.].

¹¹ Np. W. P i o t r o w s k i, *Uwarunkowania demograficzne i opieka zdrowotna w departamencie legnickim w II połowie XVIII wieku*, „Szkice legnickie”, 17(1995), s. 273-276; A. S t a c h o Ń, *Człowiek w obliczu choroby. Rzecz o lecznictwie w dawnej Bochni i jej okolicach*, „Rocznik Bocheński”, 2(1994), s. 133-164; T. S r o g o s z, *Problemy sanitarno-zdrowotne w działalności administracji Rzeczypospolitej w okresie stanisławowskim*, Łódź 1993; Z. B i l i Ń s k i, *Z dziejów służby sanitarnej w Przemyślu*, „Studia Przemyskie”, 1(1993), s. 139-149; T. S r o g o s z, *Opieka społeczna w okresie Sejmu Czteroletniego*, „Polityka Społeczna”, 16(1989), nr 5-6, s. 28-30; 18(1991), nr 4, s. 19-21; H. S z e l f i Ń s k a, *Warunki zdrowotne Sieradza w końcu XVIII wieku*, AHFM, 40(1977), z. 2, s. 201-211; F. M a r t i Ń c z a k, *Medycyna na Spiszu w latach od roku 1412 do roku 1770*; AHFM, 34(1971), s. 253-299; S. B e r e l o w s k i, *Dzieje lekarskie Krzeszowic*; AHFM, 34(1971), z. 2, s. 89-166; J. N o w i c k i, *Gorlice i Biecz pod względem sanitarnym w przeszłości i lecznictwo ludowe w tych okolicach*; AHFM, 18(1939-1947), s. 216-254; Z. K u c h o w i c z, *Leki i gęsta dawnej wsi. Stan zdrowotny polskiej wsi pańszczyźnianej w XVII-XVIII w.*, Warszawa 1954.

¹² B. S e y d a, *Dzieje medycyny w zarysie, cz. 2: Od połowy XVII do połowy XX stulecia*, Warszawa 1965; M. B i e h l e r, *Trąd i jego szerzenie się w Polsce*, AHFM, 19(1948), s. 131-151; S. K o z ł o w s k i, *Organizacja szpitali w Polsce*, Warszawa 1964.

¹³ Ł. J a n c z a k, A. Z a r e m b a, *Szpitale w Polsce*, w: *Encyklopedia Kościelna*, red. M. Nowodworski, t. XXVIII, Warszawa 1905, s. 6-68; F. A u g u s t a j t y s, *Szpitale w Polsce*, w: *Podręczna Encyklopedia Kościelna*, red. Z. Chełmicki, t. XXXIX-XL, Warszawa 1914, s. 2-10.

¹⁴ F. Ś m i d o d a, *Szpitalnictwo Polski przedrozbiorowej w opiece Kościoła*, „Caritas”, 4(1948), nr 29, s. 94-97.

¹⁵ W. M ę c z k o w s k i, *Szpitale dawnej Rzeczypospolitej w uchwałach synodów polskich*, AHFM, 15(1935), s. 70-95; M. S u r d a c k i, *Źródła normatywne kościelne jako podstawa do badań nad szpitalnictwem w Polsce przedrozbiorowej*, „Roczniki Nauk Społecznych”, 18(1990), z. 2, s. 57-70.

charytatywnej¹⁶. Autorzy uwypuklają przy tym ważną rolę postanowień soboru trydenckiego dla kształtowania się nowych form opieki społecznej. Przegląd ustawodawstwa stał się punktem wyjściowym do określenia stopnia i zakresu prawnej regulacji sfery działalności szpitali i pozwolił konfrontować rzeczywistość z odnośnymi przepisami normatywnymi. Konsekwencje recepcji postanowień trydenckich na gruncie polskim ukazano na przykładzie działalności biskupów krakowskich: kardynała Jerzego Radziwiłła i biskupa Bernarda Maciejowskiego¹⁷. Zaangażowanie i troskę o sprawną organizację opieki nad ubogimi ukazują nie tylko publikacje dotyczące biskupów krakowskich¹⁸, ale również biografie biskupów innych diecezji¹⁹.

Pomimo bardzo licznych prac przyczynkarskich przy niewielkiej liczbie wyczerpujących prac monograficznych nadal brakuje podsumowania dotychczasowych osiągnięć badawczych, a przede wszystkim wypracowanej jednolitej metody badań²⁰. Nie sposób uznać za podsumowanie wyników badań szkicowego zarysu dokonanego przez Zbigniewa Góralskiego²¹, tym bardziej wyjątkowo skrótowego artykułu Zdzisława Kropidłowskiego²², większą wagę mają bowiem podjęte przed niemal trzydziestoma laty przez

¹⁶ B. K u m o r, *Opieka społeczna Kościoła w polskim ustawodawstwie synodalnym przed rokiem 1772*, „Roczniki Teologiczno-Kanoniczne”, 20(1973), z. 4, s. 55-65.

¹⁷ J. F. M a c h a y, *Działalność duszpasterska kardynała Radziwiłła biskupa krakowskiego (1591-1600)*, Kraków 1936; J. F i j a ł e k, „*Pastoralna*” ks. Bernarda Maciejowskiego w redakcji z r. 1601 i korekturze rzymskiej z r. 1608 zatwierdzona przez papieża Urbana VIII w r. 1629, w: *Pamiętnik IV Powszechnego Zjazdu Historyków Polskich w Poznaniu 6-8 grudnia 1925*, Lwów 1925.

¹⁸ B. P a n e k, *Biskupi krakowscy w trosce o akcję charytatywną na terenie Krakowa w okresie potrydenckim*, „Roczniki Teologiczno-Kanoniczne”, 16(1969), z. 4, s. 45-74; Z. G a j d a, *Jacek Augustyn Łopacki. Studium z dziejów kultury medycznej w Krakowie w XVIII w.*, Wrocław 1969.

¹⁹ J. A t a m a n, *W. M. Sierakowski i jego rządy w diecezji przemyskiej*, Warszawa 1936; H. E. W y c z a w s k i, *Biskup Piotr Gembicki 1585-1657*, Kraków 1957; M. G r z y b o w s k i, *Kościelna działalność Michała Jerzego Poniatowskiego, biskupa płockiego 1773-1785*, w: *Studia z historii Kościoła w Polsce*, red. H. E. Wyczawski, t. VII, Warszawa 1983, s. 5-225.

²⁰ *Szpitalnictwo w dawnej Polsce – Sesja naukowa w Instytucie Archeologii i Etnologii PAN, Warszawa 30 V-1 VI 1994 r.*, KHKM, 43(1995), z. 1, s. 169-172.

²¹ *Działalność charytatywna w Polsce przedrozbiorowej*, Warszawa 1973; t e n ż e, *Opieka społeczna i szpitalnictwo w dawnej Polsce (na przykładzie Lubelszczyzny)*, „Zeszyty Historyczne Uniwersytetu Warszawskiego”, 3(1963), s. 82-101.

²² Z. K r o p i d ł o w s k i, *Z dziejów miłosierdzia chrześcijańskiego w średnio-wiecznej Polsce*, „Miesięcznik Diecezjalny Gdański”, 30(1986), z. 10-12, s. 445-466.

Kazimierza Dołę próby podsumowania problematyki²³. Dokonana przez P. Podgórską-Klawe analiza szpitalnictwa w Polsce przedrozbiorowej nie odpowiada na pytania dotyczące powstania, liczby i funkcjonowania szpitali, napisana została bowiem pod kątem spraw interesujących historyków medycyny²⁴.

Nadal nieliczne są monografie dotyczące rozwoju szpitalnictwa w poszczególnych regionach Rzeczypospolitej w okresie przedrozbiorowym. Oprócz pracy Zbigniewa Góralskiego o sieci szpitali na Lubelszczyźnie²⁵ czy Zdzisława Budzyńskiego o organizacji szpitalnictwa na ziemi przemyskiej i sanockiej²⁶ można wymienić jeszcze pracę Mariana Surdackiego o zachodniej Wielkopolsce²⁷. Obok monografii czerpiących dane głównie z wizytacji kościelnych istnieją oparte bardziej na opracowaniach niż samodzielnych badaniach prace regionalne na temat powiatów: gostyńskiego, oleskiego, rypińskiego czy tomaszowskiego²⁸. Nie zawsze w tych pracach kierowano się kryterium terytorialnym, wielkie zainteresowanie wzbudziła np. dokonana przez Mikołaja Ligęzę fundacja kilkunastu szpitali małopolskich²⁹.

²³ K. D o l a, *Szpitalne w średniowiecznej Polsce pod zarządem kościelnym*, w: *Studia i Materiały*, Rzym 1972, s. 173-214; t e n ż e, *Opieka społeczna Kościoła*, w: *Historia Kościoła w Polsce*, red. B. Kumor, t. I, cz. 1, Poznań 1974, s. 166-175, 279-282, 433-442; t. I, cz. 2, Poznań 1974, s. 120-122, 368-373, 504-506.

²⁴ *Od hospicjum do współczesnego szpitala. Rozwój historyczny problematyki szpitalnej w Polsce do końca XIX w.*, Wrocław 1981.

²⁵ *Szpitalne na Lubelszczyźnie w okresie przedrozbiorowym*, Warszawa 1982. Bardziej ogólnie zob. J. S t r o j n o w s k i, *Stan zdrowotny i lecznictwo Lubelszczyzny do czasów rozbiorów*, w: *Dzieje Lubelszczyzny*, red. J. Kłoczowski, t. VI, cz. 1, Warszawa 1989, s. 229-263.

²⁶ *Dzieje opieki społecznej w ziemi przemyskiej i sanockiej (XV-XVIII w.)*, Przemyśl 1987.

²⁷ *Opieka społeczna w Wielkopolsce Zachodniej w XVII i XVIII wieku*, Lublin 1992; t e n ż e, *Szpitalne w diecezji poznańskiej w świetle akt wizytacji kościelnych z XVII i XVIII wieku*, „Roczniki Nauk Społecznych”, 19/20(1991-1992), s. 31-46; t e n ż e, *Kościelna opieka społeczna w wielkopolskiej części diecezji poznańskiej w okresie potrydenckim*, „Roczniki Nauk Społecznych”, 16/17(1988-1989), s. 53-68; t e n ż e, *Organizacja opieki społecznej w Wielkopolsce Zachodniej w okresie potrydenckim*, „Biuletyn Lubelskiego Towarzystwa Naukowego”, 30(1988), z. 1-2, s. 37-44.

²⁸ W. J e s z k e, *Szpitalnictwo, lekarze i stosunki sanitarne w powiecie gostyńskim od czasów najdawniejszych*, AHFM, 19(1948), s. 107-130; J. K o p i e c, *Uwagi o szpitalach w powiecie oleskim w XVII w.*, „Głos Olesna”, 7(1972), s. 35-37; F. D ł u t e k, *Rys historyczny szpitalnictwa regionu rypińskiego (1323-1923)*, Rypin 1989; J. P e t e r, *Dawne szpitalne w Tomaszowie Lubelskim i w jego powiecie w granicach obecnych*, Lublin 1946.

²⁹ F. B u j a k, *Wielka fundacja szpitalna z pierwszej połowy XVII wieku*, w: t e n ż e, *Z odległej i bliskiej przeszłości*, Lwów 1924, s. 59-69; A. P r z y b o ś, *Fundacje szpitalne Mikołaja Spytka Ligęzy w XVII w.*, „Rocznik Naukowo-Dydaktyczny WSP w Krakowie.

Bardziej ograniczone chronologicznie i oparte na jednolitym materiale źródłowym są prace o szpitalnictwie w diecezji krakowskiej w połowie XVIII w., sporządzono na podstawie wizytacji biskupich³⁰, a w województwie lubelskim oparte na lustracji przeprowadzonej w latach 1790-1791³¹. Podobny charakter mają opracowania dotyczące XVII-wiecznego województwa sandomierskiego i białostockiego³². Na podstawie zachowanych dokumentów omówione zostało śląskie szpitalnictwo średniowieczne, szpitalnictwo na terytorium państwa krzyżackiego i ziemi chełmińskiej³³, a także na ziemi rzeszowskiej, przemyskiej i sanockiej³⁴ oraz w księstwie nyskim i legnickim³⁵, jednak jaskrawo różnią się one od omówień szpitalnictwa województwa łęczyckiego i sieradzkiego czy księstwa łowickiego³⁶.

Historia”, 1(1962), s. 71-82.

³⁰ M. M r o c z e k, *Stan szpitali w Archidiakonacie Lubelskim, na podstawie wizytacji Bernarda Maciejowskiego, biskupa krakowskiego w 1603-1604 r.*, „Wiadomości Diecezjalne Lubelskie”, (1949), s. 325-331; P. G a c h, *Sieć szpitali w dawnej diecezji krakowskiej w połowie XVIII wieku*, „Roczniki Humanistyczne”, 21(1973), z. 2, s. 231-259.

³¹ T. O p a s, *Dawne szpitale województwa lubelskiego w świetle materiałów lustracyjnych z lat 1790-1791*, KHKM, 20(1972), z. 2, s. 267-282.

³² Z. G u l d e n, W. K o w a l s k i, *Szpitale w województwie sandomierskim w drugiej połowie XVII w.*, „Nasza Przyszłość”, 84(1995), s. 81-134; E. B e r n a c k i, *Szpitalnictwo cywilne w dawnych granicach województwa białostockiego w latach 1467-1675*, Białystok 1990.

³³ K. D o l a, *Szpitale średniowiecznego Śląska. Rozwój historyczny*, „Rocznik Teologiczny Śląska Opolskiego”, 1(1968), s. 239-292; t e n ż e, *Szpitale średniowiecznego Śląska. Funkcjonowanie*, „Rocznik Teologiczny Śląska Opolskiego”, 2(1970), s. 177-208; Z. M. G r z e g o r z, *Szpitalnictwo w państwie krzyżackim w Prusach*, AHFM, 37(1974), z. 2, s. 129-148; Z. Z y c h, *Kilka wiadomości historycznych o pierwszych szpitalach chełmińskich*, AHFM, 36(1973), z. 1, s. 99-103.

³⁴ E. P e r e s ł u c h a, *Geneza i etapy rozwoju szpitalnictwa na terenie majątności rzeszowskiej*, „Rocznik Naukowo-Dydaktyczny WSP w Rzeszowie. Historia”, 5(1985), s. 9-25; Z. B u d z y Ń s k i, *Powstanie sieci szpitali miejskich na terenie ziemi przemyskiej i sanockiej u schyłku średniowiecza*, „Rocznik Przemyski”, 24/25(1986), s. 129-148.

³⁵ K. D o l a, *Opieka społeczna w Księstwie Nyskim za czasów biskupa Franciszka Ludwika Neunburga (1683-1732) i jej reorganizacja w 1725 roku*, „Studia Teologiczno-Historyczne Śląska Opolskiego”, 9(1981), s. 19-46; t e n ż e, *Opieka społeczna i zdrowotna w księstwie legnickim (1530-1740)*, w: *Szkice legnickie*, t. XII, red. T. Gumiński, Wrocław 1984, s. 69-95.

³⁶ Z. K u c h o w i c z, *Warunki zdrowotne wsi i miasteczek województwa łęczyckiego i sieradzkiego w XVIII wieku*, Łódź 1961; W. G r a b o w s k i, *Struktura organizacyjna szpitali-przytułków na terenie Księstwa Łowickiego w okresie staropolskim*, AHFM, 51(1988), z. 3, s. 401-405.

Szpitalnictwem zajmowano się przy okazji badań nad organizacją Kościoła, dziejami poszczególnych diecezji, dekanatów czy parafii. Zadawały się one pobieżnym omówieniem organizacji opieki społecznej, kontentując się wymienieniem daty powstania szpitala, fundatora i najważniejszych pobożnych zapisów, korzystając przy tym głównie z akt wizytacyjnych, bądź też zestawiając jedynie szpitale parafialne w ramach dekanatów. Ze starszych prac warto wymienić monografie diecezji poznańskiej, wileńskiej, chełmińskiej³⁷ oraz bezkrytyczne opisy wielu dekanatów dokonane przez Jana Wiśniewskiego³⁸. Szpitale zestawiają monografie diecezji poznańskiej, lubuskiej, brzesko-luckiej i lwowskiej³⁹. Zaskakujące, że nowsze opracowania dotyczące historii i organizacji poszczególnych diecezji kościoła łacińskiego nie zawsze odnotowują prowadzoną na ich terenie pod patronatem Kościoła szpitalną działalność charytatywną⁴⁰. Przy okazji prac nad *Atlasem historii Kościoła w Polsce* wydano prace rejestrujące szpitale parafialne na terenie archidiaconatu sądeckiego⁴¹ i prepozytury tarnowskiej⁴², w XVIII-wiecznym archidiaconacie sandomierskim⁴³ i aż po XVIII w. w prepozyturze

³⁷ J. Ł u k a s z e w i c z, *Krótki opis historyczny kościołów parochialnych, kościółków, kaplic, klasztorów, szkółek parochialnych, szpitali i innych zakładów dobroczynnych w dawnej diecezji poznańskiej*, t. I-III, Poznań 1858-1863; P. C z a p l e w s k i, *Biskupstwo wileńskie*, Wilno 1912; *Diecezja chełmińska. Zarys historyczno-statystyczny*, red. P. Czaplewski, Pelplin 1928.

³⁸ Wymieńmy część: J. W i ś n i e w s k i, *Monografia kościołów Dekanatu Opatowskiego*, [b.m.w.] 1908; t e n ż e, *Dekanat iłżecki*, [b.m.w.] 1910; t e n ż e, *Dekanat radomski*, [b.m.w.] 1911; t e n ż e, *Dekanat kozienicki*, Radom 1913; t e n ż e, *Dekanat konecki*, Radom 1913; t e n ż e, *Dekanat opoczyński*, Radom 1913; t e n ż e, *Dekanat sandomierski*, Radom 1914-1915; t e n ż e, *Monografia dekanatu miechowskiego*, Radom 1917.

³⁹ J. N o w a c k i, *Dzieje archidiecezji poznańskiej*, t. II, Poznań 1964; A. W e i s s, *Organizacja diecezji lubuskiej w średniowieczu*, Lublin 1977; L. K r ó l i k, *Organizacja diecezji łuckiej i brzeskiej od XVI do XVIII wieku*, Lublin 1983; J. K r ę t o s z, *Organizacja archidiecezji lwowskiej obrządku łacińskiego od XV wieku do 1772 roku*, Lublin 1986.

⁴⁰ J. A t a m a n, *Zarys dziejów diecezji przemyskiej obrządku łacińskiego*, Przemysł 1985; B. K u m o r, *Diecezja tarnowska. Dzieje ustroju i organizacji 1780-1985*, Kraków 1985.

⁴¹ B. K u m o r, *Archidiaconat sądecki. Opracowanie materiałów źródłowych do Atlasu historycznego Kościoła w Polsce*, „Archiwa, Biblioteki i Muzea Kościelne”, 8(1964), s. 271-304; t e n ż e, *Szpitalnictwo w Sądecczyźnie w okresie przedrozbiorowym*, „Rocznik Sądecki”, 10-11(1969-1970), s. 221-263.

⁴² B. K u m o r, *Prepozytura tarnowska*, „Archiwa, Biblioteki i Muzea Kościelne”, 12(1966), s. 93-286.

⁴³ W. W ó j c i k, *Z dziejów kościelnego szpitalnictwa. Archidiaconat Sandomierski*, „Ateneum Kapłańskie”, 41(1949), z. 51, s. 265-274.

wiślickiej⁴⁴. Podobne zestawienie dla całego średniowiecznego Śląska sporządził Kazimierz Dola⁴⁵. Problematyka ta znajduje swoje miejsce również w skali dekanatu⁴⁶ czy w ramach parafii⁴⁷.

Informacje o pierwszych szpitalach polskich zawarte w szczupłym i enigmatycznym średniowiecznym materiale źródłowym zbiera Stefan Porębowicz⁴⁸, on także zajął się specyficznym rodzajem średniowiecznego szpitala – *laprozorium*⁴⁹, Istnienie szpitali i zorganizowaną pomoc odnotowują prace o działaniach dobroczynnych duchowieństwa parafialnego⁵⁰ i przede wszystkim niektórych klasztorów: cysterskich⁵¹, bonifraterskich⁵², krzyżackich⁵³, duchackich⁵⁴, bożogrobskich⁵⁵ czy sióstr miłosierdzia⁵⁶.

⁴⁴ E. Wiśniewski, *Prepozytura wiślicka do schyłku XVIII wieku. Materiały do struktury organizacyjnej*, Lublin 1976.

⁴⁵ Zob. przyp. 31.

⁴⁶ Np. J. Krawczyk, *Duszpasterstwo parafialne w dekanacie Nowa Góra w pierwszej połowie XVIII wieku*, w: *Studia kościelno-historyczne*, t. II, Lublin 1977, s. 127-282.

⁴⁷ Np. D. H. Wojtyńska, *Lekowo, dzieje kościoła i parafii*, „Studia Płockie”, 1(1973), s. 195-262; W. Bazielich, *Materiały do historii szpitala, kościoła i prepozytury Św. Krzyża w Starym Sączu*, „Nasza Przeszłość”, 14(1961), s. 203-247.

⁴⁸ S. Porębowicz, *Pierwsze szpitale i przytulki w Polsce na tle stosunków polsko-francuskich w Średniowieczu*, SP, 12(1968), z. 5, s. 219-226.

⁴⁹ S. Porębowicz, *Średniowieczne Zakłady dla trędowatych w Polsce*, SP, 14(1970), s. 93-98.

⁵⁰ K. Bobowski, *O cierpieniu i pocieszeniu w średniowieczu. Ze studiów nad działalnością duchowieństwa zachodniopomorskiego w zakresie opieki nad biednymi i chorymi do końca XIII wieku*, „Chrześcijanin a współczesność”, 3(1985), z. 1, s. 39-44.

⁵¹ K. Dąbrowski, *Działalność społeczna cystersów w Oliwie XII-XVI wieku*, „Sprawozdania Towarzystwa Naukowego KUL”, 23(1974), s. 131-138; H. Ruciński, *Szpital w Koprzywnicy (XV-XVIII wiek)*, w: *Materiały do dziejów społeczno-religijnych w Polsce*, red. Z. Sułowski, E. Wiśniewski, Lublin 1974, s. 95-109; M. Kaczmarek, *W trosce o najuboższych. Działalność charytatywna śląskich klasztorów cysterskich rodziny lubiąskiej*, w: *Historia i kultura cystersów w Polsce*, red. J. Strzelczyk, Poznań 1987, s. 413-436; K. Bobowski, *Formy opieki nad biednymi i chorymi w opactwie cystersów w Neuencamp*, „Acta Universitatis Wratislaviensis. Historia”, 76(1989), s. 227-234; P. Czaplowski, *Kartuzja kaszubska*, Gdańsk 1966.

⁵² T. Klim, *Historia szpitala i klasztoru Bonifratrów w Zebrzydowicach. Na 300-letni jubileusz*, Wadowice 1911; S. Rosiak, *Bonifratrzy w Wilnie (1635-1843-1924). Szkic z dziejów opieki społecznej w Wilnie*, Wilno 1928; H. Gaertner, *Medyczna i charytatywna działalność krakowskiego szpitala-konwentu Braci Miłosierdzia (oo. Bonifratrów)*, Kraków 1997; M. Pabis-Braunstein, *Apteka i szpital konwentu Braci Miłosierdzia w Krakowie*, Paryż 1985.

⁵³ U. i A. Jonecko, *Działalność szpitalna na Śląsku czeskich Krzyżowców z Czerwoną Gwiazdą*, AHFM, 36(1973), z. 4, s. 333-346; J. Soszalla, *Przyczynki do historii Krzyżowców z czerwoną gwiazdą*, „Nasza Przeszłość”, 23(1966), s. 199-237.

Tylko nieliczne szpitale doczekały się własnych opracowań monograficznych, a i te poświęcone są raczej największym szpitalom kilku najważniejszych ośrodków miejskich Rzeczypospolitej: Krakowa (szczególnie zaś największego szpitala Świętego Ducha)⁵⁷, Warszawy⁵⁸, Gdańska⁵⁹, Toru-

⁵⁴ K. A n t o s i e w i c z, *Zakon Ducha Świętego de Saxia w Polsce średniowiecznej*, „Nasza Przeszłość”, 26(1966), s. 167-198.

⁵⁵ S. T o m k o w i c z, *Klasztor szpitalny św. Jadwigi*, „Rocznik Krakowski”, 22(1929), s. 59-79.

⁵⁶ A. S c h l e t z, *Zarys historyczny Zgromadzenia Sióstr Miłosierdzia w Polsce*, „Nasza Przeszłość”, 12(1960), s. 59-172.

⁵⁷ S. T o m k o w i c z, *Zabytki budownictwa miasta Krakowa*, t. I, *Szpital Św. Ducha*, Kraków 1892; L. W a c h o l z, *Szpitale krakowskie 1220-1920*, t. I-II, Kraków 1921-1924; J. D z i k o w s k a, *Dzieje kościoła św. Mikołaja na Wesołej*, „Rocznik Krakowski”, 30(1938), s.133-172; K. A n t o s i e w i c z, *Opieka nad chorymi i biednymi w krakowskim szpitalu Świętego Ducha (1220-1741)*, „Roczniki Humanistyczne”, 25(1978), z. 2, s. 35-79; J. K u ś, *Kościół i szpital św. Walentego w Krakowie*, „Ruch Biblijny i Liturgiczny”, 39(1986), s. 42-49; R. H e n o c h – M a r e n d z i u k, *Nie zachowane zabudowania duchackie na placu Świętego Ducha w Krakowie*, „Rocznik Historii Sztuki”, 17(1988), s. 285-292; R. B a r a b a s z, *Historia kościoła Niepokalanego Poczęcia Najświętszej Maryi Panny (św. Łazarza) w Krakowie*, Kraków 1997.

⁵⁸ F. G i e d r o y ć, *Rys historyczny Szpitala św. Łazarza w Warszawie*, Warszawa 1889; J. K a r w a s i ń s k a, *Szpital Świętego Ducha w Warszawie. Dzieje fundacji Anny Bolesławowej księżny mazowieckiej początkowe (1444-1544)*, Warszawa 1938 (por. t a ż, *Kujawy i Mazowsze*, Warszawa 1997); *Pięć wieków Szpitala Wolskiego – poprzednio Szpitala św. Ducha 1444-1964. Wystawa*, Warszawa 1964; R. J a c h o w i c z, *Chronologia szpitali warszawskich od czasów najdawniejszych do okresu Księstwa Warszawskiego*, SP, 9(1965), z. 4, s. 155-164; t e n ż e, *Ewolucja roli szpitala na marginesie dziejów szpitali warszawskich*, SP, 19(1975), z. 5, s. 249-252; Z. P o d g ó r s k a – K l a w e, *Szpitale warszawskie 1388-1945*, Warszawa 1975; t a ż, *Najstarszy szpital warszawski w świetle starych rachunków*, SP, 19(1975), z. 4, s. 159-162; t a ż, *Warszawski Dom Podrzutków (1732-1901)*, „Rocznik Warszawski”, 12(1974), s. 111-145; A. K a r p i ń s k i, *Pauperes. O mieszkańcach Warszawy XVI i XVII wieku*, Warszawa 1983; B. G ó r n i c k i, *Szpitale dziecięce Warszawy*, „Biuletyn Głównej Biblioteki Lekarskiej”, 39(1993), s. 5-11.

⁵⁹ S. S o k ó ł, *Medycyna w Gdańsku w dobie Odrodzenia*, Wrocław 1960; E. S i e ń k o w s k i, *Ochrona zdrowia i opieka społeczna w Gdańsku w dobie odrodzenia*, „Annales Academiae Medicinae Gedanensis”, 4(1974), s. 557-565; B. S i n i e c k i, *Zarys dziejów opieki lekarsko-społecznej nad dzieckiem w Gdańsku w okresie od XIV do końca XIX wieku*, „Pediatria Polska”, 50(1975), z. 5, s. 631-634; A. D r y g a s, *Krótki przyczynek do dawnych dziejów kościoła i szpitala pod wezwaniem św. Elżbiety w Gdańsku*, AHFM, 50(1987), z. 4, s. 513-526; Z. K r o p i d ł o w s k i, *Rozwój sieci szpitalnej Gdańska do 1793 roku*, w: *Miscellanea Iuridico-Historica Gedanensia*, red. R. Skeczkowski, Koszalin 1987, s. 151-174; t e n ż e, *Dzieła miłosierdzia chrześcijańskiego w średniowiecznym Gdańsku*, „Universitas Gedanensis”, 3(1991), z. 5, s. 36-48; t e n ż e, *Formy opieki nad ubogimi w Gdańsku od XVI do XVIII wieku*, Gdańsk 1992.

nia⁶⁰, Wilna⁶¹ czy Lwowa⁶². Poza nimi opracowania o różnej wartości posiadają szpitale Białej Podlaskiej, Biecza, Bodzentyna, Brańska, Częstochowy, Głogowa, Gniezna, Jarosławia, Legnicy, Lublina, Łodzi, Łukowa, Nowego Sącza, Olsztyna, Przemyśla, Przeworska, Pyrzyc, Radomia, Rzeszowa, Sandomierza, Skierniewic, Słupska, Tarnowa, Trzebini, Wrocławia i Zamościa⁶³. Nie sposób przy tym wymienić wszystkich monografii miast

⁶⁰ G. F a l k o w s k i, *Toruński szpital trędowatych św. Jerzego*, „Rocznik Toruński”, 12(1977), s. 155-186; t e n ż e, *Dzieje toruńskiego szpitala św. Ducha w średniowieczu*, KHKM, 27(1979), z. 1, s. 3-15. M. Ł y s i a k, *Przywileje królów polskich dla szpitali i medyków toruńskich w czasach I Rzeczypospolitej (1454-1793)*, AHFM, 50(1987), z. 2, s. 271-280.

⁶¹ W. Z a c h o r s k i, *Pierwsze szpitale wileńskie (Kartka z historii szpitalnictwa w Wilnie)*, Wilno 1925.

⁶² M. S ł o Ń, *Szpital lwowski w wiekach średnich*, „Przegląd Historyczny”, 85(1994), z. 3, s. 221-237.

⁶³ J. M a r a ś k i e w i c z, *Szpital św. Karola Boromeusza w Białej Podlaskiej*, „Białkopodlaski Informator Kulturalny”, 1993, z. 3, s. 28-29; A. L a s k o w s k i, *Biecki szpital Świętego Ducha w kontekście ruchu budowlanego w Bieczu i budownictwa szpitalnego Małopolski*, „Teki Krakowskie”, 1996, z. 3, s. 175-186; F. T. R z e m i e n i u k, *Dzieje dobroczynności w Bodzentynie*, „Prawo Kanoniczne”, 11(1968), z. 1-2, s. 253-273; E. B e r n a c k i, *Szpital w Brańsku*, „Białostoczczyzna”, 1994, z. 4, s. 61-68; S. K r a k o w s k i, *Służba zdrowia i dobroczynność w starej Częstochowie do połowy XVII wieku*, AHFM, 21(1958), z. 3-4, s. 177-184; Akt renowacji szpitala-przytułku pw. św. Jakuba w Starej Częstochowie z roku 1642, wyd. S. Karpiński, „Roczniki Muzeum Okręgowego w Częstochowie. Historia”, 1(1985), s. 119-124; K. D o l a, *Opieka społeczna i zdrowotna w Głogowie do czasów pruskich (1742)*, w: *Misericordia et veritas. Księga pamiątkowa ku czci Księędza Biskupa Wincentego Urbana*, red. J. Mandziuk, Wrocław 1986, s. 113-146; H. B u j a r s k a, *Historia szpitala im. W. Biegańskiego, dawniej św. Jana w Gnieźnie*, AHFM, 34(1971), z. 3-4, s. 451-455; R. i W. Z e m a n, *Rys historyczny szpitalnictwa w Jarosławiu do 1772 roku*, w: *Pięć wieków szpitalnictwa w Jarosławiu (1462-1977). Materiały, szkice i wspomnienia*, red. S. Sobocki, Jarosław 1977, s. 15-28; E. B e r n a c k i, *Szpital w Knyszynie*, „Białostoczczyzna”, 1993, z. 3, s. 53-60; K. D o l a, *Opieka społeczna i zdrowotna w średniowiecznej Legnicy (do roku 1533)*, „Szkice Legnickie”, 10(1981), s. 5-31; J. A. W a d o w s k i, *Kościoty lubelskie*, Kraków 1907; J. F i j a ł e k, J. I n d u l s k i, *Opieka zdrowotna w Łodzi do roku 1945. Studium organizacyjno-historyczne*, Łódź 1990; Z. G ó r a l s k i, *Opieka nad ubogimi w Łukowie w okresie przedrozbiorowym*, w: *Z przeszłości Ziemi Łukowskiej*, Lublin 1959, s. 134-139; J. R a j m a n, *Szpital i klasztor św. Ducha w Nowym Sączu w późnym średniowieczu*, „Rocznik Przemyski”, 20(1992), s. 41-66; A. S k r o b a c k i, *Początki szpitalnictwa w Olsztynie*, „Polski Tygodnik Lekarski”, 18(1963), s. 309-310; Z. F e l c z y Ń s k i, *500 lat szpitalnictwa w Przemyślu 1461-1964*, Przemyśl 1965; K. O s a d n i k, *Szpitalnictwo i służba zdrowia w Przeworsku*, w: *Siedem wieków Przeworska. Szkice, studia i materiały z dziejów miasta*, red. A. Kunysz, Rzeszów 1974, s. 257-323; E. L u k a s, *Kaplica szpitalna Św. Ducha w Pyrzycach*, „Zeszyty Pyrzyckie”, 4(1971), s. 27-43; H. K a r b o w n i a k, *Powstanie i rozwój szpitala w Radomiu 1432-1789 roku*, „Biuletyn Kwartalny

i osad, w których odnotowuje się istnienie i mniej lub bardziej obszernie charakteryzuje działalność szpitala. Korzystanie z tych prac jest utrudnione nie tylko z powodu rozproszenia informacji, ale również znacznej przypadkowości w doborze i stopniu wykorzystania źródeł. Powodem lepszej znajomości szpitalnictwa miejskiego są dysproporcje w ilości źródeł dotyczących nie tylko szpitalnictwa, ale także całości działalności dobroczynnej parafii miejskich i wiejskich. Braku źródeł dla licznych szpitali wiejskich nie zrównoważą badania nad działaniami dobroczynnymi społeczności miejskich, które swym zasięgiem obejmowały proporcjonalnie mniej liczną część populacji.

Autorzy monografii opierali się przede wszystkim na najłatwiej dostępnym i dość różnorodnym tematycznie, a przy tym zestandaryzowanym materiale, jakim są sporządzone według dość jednolitego kwestionariusza akta wizytacji biskupich. Dlatego też ograniczenie kwestionariusza wizytacyjnego znajduje swoje odzwierciedlenie w zakresie tematycznym prac. Ich autorzy zamieszczają najczęściej wiadomości o stanie budynku szpitalnego, formie zarządu, ledwie odnotowują jego kompetencje, skupiając uwagę na fundatorze, uposażeniu i dacie samej fundacji, pobieżnie i wyrywkowo zajmują się materialnymi podstawami działalności szpitala, ograniczając się do wyliczenia zapisów i innych dochodów szpitalnych bez prób całościowego ujęcia strony gospodarczo-finansowej szpitala, niemal całkowicie pomijają lub nie dostrzegają zachodzących zmian, a prawie wcale nie wspominają o samych pensjonariuszach⁶⁴. Do rzadkości należy uzupełnianie informacji pochodzących z wizy-

Radomskiego Towarzystwa Naukowego”, 4(1967), z. 4, s. 21-32; M. P a ś c i a k, *Zarys rozwoju organizacji ochrony zdrowia w Rzeszowie (XV-XIX wiek)*, „Roczniki Województwa Rzeszowskiego”, 5(1964-1965), s. 23-50; K. A n t o s i e w i c z, *Szpital i kościół Świętego Ducha w Sandomierzu*, „Studia Sandomierskie”, 2(1981), s. 265-274; D. K r y s i a - L e s z c z y Ń s k a, *Dzieje opieki szpitalnej w Sandomierzu w latach 1292-1939*, AHFM, 47(1984), z. 4, s. 569-576; Z. S k i e ł c z y Ń s k i, *Kościół i szpital św. Stanisława w Skierniewicach*, „Wiadomości Archidiecezjalne Warszawskie”, 64(1982), s. 257-261; J. P o s m y k i e w i c z, *Ze studiów nad dziejami i rozwojem lecznictwa w Słupsku w latach 1310-1445*, AHFM, 36(1973), z. 3, s. 143-152; H. J. M a n i a k, *Dzieje lecznictwa w Tarnowie*, Tarnów 1988; S. K o s o w s k i, *Dawny kościół św. Stanisława bpa M. i szpital ubogich w Trzebini*, „Nasza Przeszłość”, 45(1976) s. 7-36; H. D e s k u r - O s t r o m ę c k a, *Geneza pierwszych szpitali-przytułków we Wrocławiu*, AHFM, 40(1977), z. 4, s. 373-381; B. T r o j a k, *Szpital Św. Ducha we Wrocławiu*, w: *Z badań średniowiecznej architektury Śląska*, red. M. Niemczyk, Wrocław 1980, s. 129-141; J. P e t e r, *Sprawy medyczne w zamojskich księgach miejskich. Szpitale zamojskie*, AHFM, 25(1962), z. 1, s. 1-26.

⁶⁴ Zob. M. S u r d a c k i, *Akta wizytacji kanonicznych jako źródło do badań nad szpitalnictwem diecezji poznańskiej w okresie przedrozbiorowym*, „Roczniki Nauk Społecznych”, 19-20(1991-92), s. 5-18.

tacji o dane z innych pozawizytacyjnych źródeł. Prawie wcale lub bardzo wyrywkowo sięgają autorzy po akta działalności władz kościelnych czy mało różnorodnie akta miejskie. Wykorzystanie w badaniach przede wszystkim akt wizytacyjnych spowodowane jest zupełnym brakiem lub złym stanem zachowania źródeł pochodzących z samych szpitali. Tworzone przez nie archiwa ulegały rozproszeniu lub zniszczeniu przy kolejnych reorganizacjach struktur kościelnych lub w trakcie przejścia opieki nad szpitalami przez władze cywilne.

Dostępny materiał wizytacji kościelnych powoduje również, iż o szpitalach kościelnych posiadamy stosunkowo dużo informacji, niewiele natomiast wiemy o szpitalach innych wyznań. Prócz marginalnych wzmianek i ułamkowych informacji podanych przy okazji omawiania szpitali rzymskokatolickich niewiele o nich wiadomo. Poza pracą Leona Wachholza, dotyczącą Krakowa, obejmującą wszystkie tamtejsze szpitale⁶⁵, istnieje jeszcze praca Stanisława F. Gajerskiego dotycząca szpitalnictwa żydowskiego⁶⁶ oraz kilka niewielkich i o nikłej wartości prac o warszawskim szpitalu ewangelickim⁶⁷. Brak natomiast informacji o szpitalach ruskich – prawosławnych i unickich⁶⁸. Zjawisko zróżnicowania liczby szpitali katolickich w zależności od wyznania ludności analizuje na przykładzie Wielkopolski Marian Surdacki⁶⁹.

Odrębnym niejako problemem pozostają szpitale czy przytułki dla wysłużonych żołnierzy. Od czasu opublikowania pracy Franciszka Giedroycia niewiele uzupełniono naszą wiedzę na temat zestawionych przezeń szpitali⁷⁰.

⁶⁵ *O szpitalach innowierców w Krakowie (Szkic historyczny)*, AHFM, 2(1925), z. 2, s. 167-176.

⁶⁶ *Szpitale żydowskie na Rusi Czerwonej w XVI-XVIII w.*, „Biuletyn Żydowskiego Instytutu Historycznego”, (1979), z. 4, s. 25-33.

⁶⁷ F. R o d z i e w i c z, *Jubileusz 200-lecia Szpitala Ewangelickiego w Warszawie*, „Nowiny Społeczno-Lekarskie”, 10(1936), z. 20, s. 303-304; M. R o j k o w a, *Szpital ewangelicki*, w: *Jubileusz parafii ewangelicko-augsburskiej Świętej Trójcy w Warszawie 1581-1781-1981*, Warszawa 1981, s. 63-64; H. K r a j e w s k a, *Opieka nad ubogimi i zakłady dobroczynne Zboru Ewangelicko-Augsburskiego w Warszawie w XVIII-XX wieku*, w: *Nędza i dostatek na ziemiach polskich od średniowiecza po wiek XX*, red. J. Sztetyła, Warszawa 1992, s. 219-226; H. K r a j e w s k a, *Opieka nad ubogimi i zakłady dobroczynne Zboru Ewangelicko-Augsburskiego w Warszawie w XVIII-XIX w.*, „Archeion”, 94(1995), s. 326-333.

⁶⁸ Zob. M. B e n d z a, *Prawosławna diecezja przemyska w latach 1596-1681. Studium historyczno-kanoniczne*, Warszawa 1982.

⁶⁹ *Protestanci a rozwój szpitali w Wielkopolsce Zachodniej w XVII i XVIII wieku*, „Odrodzenie i Reformacja w Polsce”, 36(1992), s. 193-208.

⁷⁰ F. G i e d r o y ć, *Służba zdrowia w dawnym wojsku polskim*, Warszawa 1927;

Podobnie odrębnie potraktowano opiekę nad dziećmi⁷¹. Również dość słabo zbadane są szpitale przeznaczone dla wyodrębnionych grup zawodowych – górników (gł. solnych) czy marynarzy, chociaż spore zainteresowanie wzbudził gdański szpital dla żeglarzy⁷².

Warto wspomnieć o zainteresowaniu, jakim cieszą się wśród historyków sztuki miejskie budynki szpitalne jako obiekty zabytkowe o ciekawej architekturze. Odrębnych studiów architektonicznych doczekały się krakowskie szpitale Św. Jadwigi i scholarów, lwowski Św. Stanisława, gdański Świętego Ducha, alumnat wojskowy w Tykocinie⁷³. Przy okazji tych specjalistycznych publikacji, zainteresowanych raczej bryłą architektoniczną samego budynku, podano również podstawowe informacje na temat historii

S. P o r ę b o w i c z, *Domy inwalidów w dawnej Rzeczypospolitej Polskiej*, SP, 9(1965), z. 4, s. 221-224; J. G ł o w a c k i, *Służba zdrowia w Wojsku Polskim w drugiej połowie XVII w.*, AHFM, 39(1976), z. 2, s. 141-155.

⁷¹ B. M i c h a l i k, *Opieka nad dzieckiem w czasach stanisławowskich*, „Problemy Opiekuńczo-Wychowawcze”, 36(1996), z. 1, s. 36-42; G ó r n i c k i, *Szpital*; S i n i e c k i, *Zarys dziejów*.

⁷² M. S k u l i m o w s k i, *Opieka lekarska i społeczna w żupach wielickich od XIII do XIX wieku*, AHFM, 21(1958), z. 1-2, s. 1-77; t e n ż e, *Z dziejów opieki lekarskiej i społecznej w żupach wielickich od XIII do XIX wieku*, „Studia i materiały z dziejów nauki polskiej”, seria d: „Historia techniki i nauk technicznych”, 1(1958), s. 249-268; J. W y r o z u m s k i, *Początki opieki społecznej w górnictwie polskim*, w: *Prace z dziejów Polski feudalnej ofiarowane Romanowi Grodeckiemu w 70 rocznicę urodzin*, Warszawa 1960, s. 205-227; S. P o r ę b o w i c z, *Urządzenia opieki szpitalnej i społecznej w średniowiecznych ośrodkach górniczych i przemysłowych Polski przedrozbiorowej*, SP, 13(1969), z. 6, s. 347-354; t e n ż e, *Samopomoc społeczna oraz szpital cechowy żeglarzy pw. św. Jakuba w Gdańsku*, SP, 14(1970), z. 1, s. 19-25; W. A l e k s a n d r o w i c z, *Związek Gdańskich Kapitanów Morskich*, „Nautologia”, 16(1981), z. 2, s. 9-22; A. D r y g a s, *Opieka medyczna nad marynarzami w Gdańsku u schyłku średniowiecza i w okresie Odrodzenia*, „Nautologia”, 16(1981), z. 3, s. 30-41; W. A l e k s a n d r o w i c z, *Związek Gdańskich Kapitanów Morskich*, „Nautologia”, 16(1981), z. 2, s. 9-22.

⁷³ S. T o m k o w i c z, *Klasztor szpitalny św. Jadwigi*, „Rocznik Krakowski”, 22(1929), s. 59-79; C. B ą k, H. S i t k o, J. W a s z k i e w i c z, *Dawny szpital scholarów w Krakowie. Studium architektoniczne*, Kraków 1959; F. M a r k o w s k i, *Szpital św. Stanisława z XV wieku we Lwowie*, „Kwartalnik Architektury i Urbanistyki”, 19(1974), z. 1, s. 67-78; S. P o r ę b o w i c z, *Z dziejów opieki szpitalnej i społecznej w Gdańsku (szpital św. Ducha, najstarszy szpital i przytułek miasta)*, „Zeszyty Naukowe Politechniki Gdańskiej. Architektura”, 3(1964), s. 101-136; t e n ż e, *Szkic historyczny z dziejów opieki społecznej i szpitalnej w Gdańsku. Szpital św. Ducha – najstarszy szpital i przytułek miasta*, SP, 8(1964), z. 3, s. 127-134; R. M a s s a l s k i, *Gotycki szpital św. Ducha w Gdańsku*, „Zeszyty Naukowe Politechniki Gdańskiej. Architektura” 9(1968), s. 113-166; P. M. G a r t k i e w i c z, *Alumnat wojskowy w Tykocinie*, „Kwartalnik Architektury i Urbanistyki”, 7(1962), z. 2, s. 121-142.

szpitala. Z powodu znacznego zniszczenia czy przebudowy budynków szpitalnych w Polsce przeprowadzono analizę architektury budownictwa szpitalnego opierając się przede wszystkim na przykładach zachodnioeuropejskich⁷⁴. Odrębnie zanalizowano problem lokalizacji miejskich budynków szpitalnych⁷⁵.

Statystyczne ujęcie dynamiki przyrostu i rozmieszczenie szpitali wszystkich wyznań starał się przedstawić (niestety na obszarze PRL) Andrzej Zeniuk. Autor doliczył się 1735 szpitali w 887 miastach, starał się również sklasyfikować częstotliwość występowania szpitali w poszczególnych utworzonych przez siebie 6 kategoriach miast oraz ukazać dynamikę przyrostu ich liczby bezwzględnej w 1. poł. XVI w.⁷⁶ Szpitale Rzeczypospolitej przedrozbiorowej od strony statystycznej w ramach organizacji parafialnej ujął Stanisław Litak w syntezie historii Kościoła w Polsce⁷⁷.

W opracowaniach dotyczących poszczególnych kategorii pensjonariuszy nie wychodzi się poza ogólniki⁷⁸. Szczególnie kontrowersyjne są twierdzenia Andrzeja Zeniuka o osiągnięciach medycznych polskiego szpitalnictwa⁷⁹. Powstało zaledwie kilka artykułów poświęconych zagadnieniom związanym z egzystencją pensjonariuszy szpitalnych. Prace te są pierwszymi próbami charakterystyki środowiska, z jakiego wywodzili się ludzie obejmo-

⁷⁴ W. W y s z y ń s k a, *Uwagi o historii i architekturze zakładów leczniczych w starożytności i średniowieczu*, SP, 8(1964), z. 3, s. 123-126; t a ż, *Uwagi o historii i architekturze szpitali renesansowych*, SP, 9(1965), z. 2, s. 79-83; t a ż, *Uwagi o historii i architekturze szpitali XVIII wieku*, SP, 9(1965), z. 5, s. 223-228; S. P o r ę b o w i c z, *Loggie i krużganki w budownictwie szpitalnym epoki renesansu i baroku (dekoracja architektoniczna i plastyczna szpitali na tle rozwoju kształtowania się ich koncepcji przestrzennych)*, „Zeszyty Naukowe Politechniki Gdańskiej. Architektura”, 3(1964), s. 41-99.

⁷⁵ T e n ę e, *Lokalizacja dawnych szpitali miejskich*, SP, 21(1977), z. 2, s. 67-76; t e n ę e, *Budynki szpitali Polski przedrozbiorowej*, SP, 21(1977), z. 6, s. 293-301.

⁷⁶ A. Z e n i u k, *Rozwój sieci szpitalnej na ziemiach polskich do końca XVIII w.*, SP, 20(1976), z. 6, s. 253-259. W publikacji na dużej mapie zdołano zaznaczyć – zapewne dla zachowania jej czytelności – tylko miejscowości z 4 szpitalami. Autor ograniczył się do granic PRL a nie Rzeczypospolitej przedrozbiorowej, zapewne nie tylko z powodu braku dostępu do źródeł dotyczących ziem w ówczesnym ZSRR.

⁷⁷ S. L i t a k, *Struktura i funkcje parafii w Polsce*, w: *Kościół w Polsce*, t. II, Kraków 1969, s. 259-481; zob. K. D o l a, *Opieka społeczna Kościoła*, w: *Historia Kościoła w Polsce*, red. B. Kumor, t. I, cz. 1-2, Poznań 1974.

⁷⁸ K. K i r e j c z y k, *Ewolucja systemów kształcenia dzieci głuchych*, Warszawa 1967; D. S t o m m a, *Rys historyczny opieki leczniczej nad dziećmi upośledzonymi umysłowo w Polsce*, AHFM, 38(1975), z. 2, s. 143-150.

⁷⁹ A. Z e n i u k, *Nowatorstwo i humanitaryzm polskiego szpitalnictwa XI-XVIII wiek*, AHFM, 40(1977), z. 2, s. 149-164.

wani pomocą szpitali, oraz warunków życia wewnątrzszpitalnego. Andrzej Karpiński omówił ogólne warunki przebywania w szpitalu, Andrzej Klonder zaś zajął się problematyką wyżywienia pensjonariuszy szpitalnych porównując dane ze szpitali Lublina, Warszawy i Królewca oraz rysującą się w świetle inwentarzy ich sytuacją materialną po przyjęciu do szpitala⁸⁰. Marian Surdacki zainteresował się przede wszystkim przejawami życia religijnego podopiecznych szpitali⁸¹. Wykorzystywany w nich materiał ma specyficzny charakter, prace te są bowiem oparte na wyjątkowych nawet jak na szpitale miejskie, a przy tym rzadko zachowanych materiałach dotyczących pensjonariuszy. Analizują też pod innym kątem informacje zawarte w wizytacjach. Z powodu znacznego rozproszenia lub niemal kompletnego braku materiałów źródłowych dotyczących szpitali (gł. wiejskich ale również wielu miejskich) ich znaczenie przekracza ustalenia związane z konkretnym szpitalem⁸².

Problematykę świeckiego zarządu nad szpitalami opracował Wacław Męczkowski⁸³. Traktująca zagadnienie jako szeroki problem społeczny rozprawa Stanisława Piekarczyka poświęcona została formom opieki społecznej na przykładzie krakowskiej gminy miejskiej⁸⁴. Bardziej syntetycznie strukturę i kompetencje zarządu miejskiego nad szpitalami gdańskimi przedstawił Zdzisław Kropidłowski⁸⁵. Na przykładzie Sandomierza omówio-

⁸⁰ A. K a r p i ń s k i, *Warunki życia pensjonariuszy szpitali warszawskich w XVI i pierwszej połowie XVII wieku*, KHKM, 25(1977), z. 1, s. 43-62; A. K l o n d e r, *Wyżywienie w szpitalach Elbląga w pierwszej połowie XVII w.*, KHKM, 36(1988), z. 3, s. 449-468; t e n ż e, *Majątek ruchomy podopiecznych elbląskiego szpitala Św. Ducha w XVII wieku*, w: *Nędza i dostatek na ziemiach polskich od średniowiecza po wiek XX*, red. J. Sztetyła, Warszawa 1992, s. 141-150.

⁸¹ *Z życia religijnego pensjonariuszy szpitali wielkopolskich w XVII-XVIII wieku*, „Roczniki Nauk Społecznych”, 17(1989), z. 2, s. 21-39. Oczywiście autor monografii o szpitalach wielkopolskich przedstawił także inne aspekty życia w szpitalu, zob.: t e n ż e, *Pensjonariusze szpitali wielkopolskich w XVII-XVIII wieku*, „Roczniki Humanistyczne”, 38(1990), z. 2, s. 119-181; t e n ż e, *Z życia ubogich w szpitalach wielkopolskich w okresie potrydenckim*, „Roczniki Humanistyczne”, 39-40(1991-1992), z. 2, s. 5-61.

⁸² Do rzadkości należy zachowanie przepisów normujących funkcjonowanie szpitala i życie pensjonariuszy. Zob. A. S k r o b a c k i, *Najstarszy na Warmii polski regulamin szpitalny*, „Komunikaty Mazursko-Warmińskie”, (1977), z. 3-4, s. 447-454.

⁸³ *Prowizorowie szpitalni w dawnej Polsce. Przyczynek do dziejów magistratury naszej*, „Przegląd Historyczny”, 5(1907), s. 81-93, 229-242, 384-394.

⁸⁴ *Początki miejskiej opieki społecznej w średniowiecznym Krakowie*, „Rocznik Krakowski”, 32(1952), z. 4, s. 101-140.

⁸⁵ *Formy opieki*; t e n ż e, *Urzędy i urzędnicy powołani do opieki nad ubogimi w Gdańsku od XVI do XVIII w.*, w: *Nędza i dostatek na ziemiach polskich od średniowiecza po wiek XX*, red. J. Sztetyła, Warszawa 1992, s. 93-125.

no konsekwencje nakładania się kompetencji gminy miejskiej i władz kościelnych⁸⁶, podobnie opracowano zagadnienie wzajemnych stosunków państwa i Kościoła⁸⁷. Warto w tym miejscu wspomnieć o cyklu artykułów Stanisława Sołtyszewskiego o funkcjach pełnionych przez wotrykusów- świeckich zarządców parafii⁸⁸. Kilka uwag na temat finansowej strony funkcjonowania szpitali zamieścili jedynie Marek Słoń i Andrzej Klonder przy okazji analizy specyficznego typu źródeł, jakim są rachunki szpitalne i zapisy testamentowe⁸⁹, inni autorzy ograniczają się do powielania wniosków Wachholza czy Piekarczyka⁹⁰. Nie zanalizowano jak dotąd zależności gospodarczej szpitali miejskich od cykli koniunkturalnych oraz ich roli w ramach funkcjonowania gminy i społeczności miejskiej.

Opieką nad ubogimi i częstokroć prowadzeniem szpitali zajmowały się liczne bractwa, szczególnie zaś Bractwo Miłosierdzia. Problematyka ta znalazła swoje miejsce w wielu opracowaniach⁹¹.

⁸⁶ W. W ó j c i k, *Miasto i Kościół w Sandomierzu w XVI-XVII w.*, „Czasopismo Prawno-Historyczne”, 14(1962), z. 2, s. 93-125.

⁸⁷ W. W ó j c i k, *Zagadnienie pomocy świeckiej w sprawach gospodarczych Kościoła w Polsce średniowiecznej*, „Roczniki Teologiczno-Kanoniczne”, 7(1960), z. 4, s. 53-90.

⁸⁸ *Geneza instytucji wotrykusów w polskim ustawodawstwie synodalnym*, „Prawo Kanoniczne”, 2(1959), z. 1-2, s. 425-438; t e n ż e, *Powołanie wotrykusów w polskim ustawodawstwie synodalnym*, tamże, 2(1959), z. 3-4, s. 341-357; t e n ż e, *Prawa i obowiązki wotrykusów w polskim ustawodawstwie synodalnym*, tamże, 3(1960), z. 1-2, s. 263-287; t e n ż e, *Dochody Kościoła pod zarządem wotrykusów w polskim ustawodawstwie synodalnym*, tamże, 3(1960), z. 3-4, s. 311-333.

⁸⁹ M. S ł o Ń, *Średniowieczne rachunki szpitali wrocławskich*, KH, 107(1998), z. 2, s. 17-32; A. K a r p i Ń s k i, *Zapisy „pobożne” i postawy religijne mieszczanek polskich w świetle testamentów z drugiej połowy XVI i XVII w.*, w: *Triumfy i porażki. Studia z dziejów kultury polskiej XVI-XVII w.*, red. M. Bogucka, Warszawa 1989, s. 203-233.

⁹⁰ J. K u c z y Ń s k i, *Księga budżetowa szpitala miejskiego w Kurozwękach z lat 1732-1825*, „Rocznik Muzeum Narodowego w Kielcach”, 18(1995), s. 119-134.

⁹¹ B. K u m o r, *Kościelne stowarzyszenia*, w: *Księga tysiąclecia katolicyzmu w Polsce*, t. I, red. M. Rechowicz, Lublin 1969, s. 503-545; J. F l a g a, *Bractwa religijne w archidiakonacie lubelskim do początku XVII wieku (1604)*, „Roczniki Humanistyczne”, 21(1973), z. 2, s. 141-169; t e n ż e, *Bractwa religijne w archidiakonacie lubelskim do końca XVIII wieku*, „Archiwa, Biblioteki i Muzea Kościelne”, 42(1982), s. 295-344; K. K u ź m a k, B. N a t o Ń s k i, *Bractwo miłosierdzia*, w: *Encyklopedia Katolicka*, t. II, Lublin 1976, szp. 1021-1022; H. Z a r e m s k a, *Bractwa w średniowiecznym Krakowie*, Wrocław 1977; W. B o c h n i a k, *Religijne stowarzyszenia i bractwa katolików świeckich w diecezji wrocławskiej (od XVI w. do 1810 r.)*, Wrocław 1983. Niektóre z prac mają charakter przyczynkarski: B. B r z e z i Ń s k a, *Muzycy i muzyka w przyszpitalnym bractwie Ducha św. w Krakowie (1540-1563)*, „Muzyka”, 25(1980), z. 3, s. 115-116.

THE STATE OF RESEARCH ON HOSPITALS IN POLAND BEFORE
THE PARTITIONS

S u m m a r y

The state of research on hospitals in Poland before the partitions is characterized by two directions of research conducted by two groups of historians: historians of medicine who analyse the problem as an element of medical attention, and professional historians studying hospitals or the network of hospital care in general from its institutional side. Studies of the social influence of the hospital are very rare. The problem only recently was taken up by historians. A further progress of the research shows that there is an urgent need of starting wide interdisciplinary studies not only on hospitals but even on the broadly understood problem of charity. Up till now the variety of directions of research has resulted in a considerable number of contributions but there have been only few comprehensive monographical papers. Hence there is still no summary of the results achieved so far, a uniform research method has not yet been worked out; and first of all there is still no large scale research programme.

Translated by Tadeusz Karłowicz